

Передвісники операції «Захід»: депортації 1944–1946 рр.

Анотація. Наприкінці березня 1944 р. у західних областях УРСР, практично відразу після того, як територіями, де діяла УПА, а ОУН мала розгалужену мережу осередків, пройшла лінія фронту, радянські органи держбезпеки відновили проведення депортації. Упродовж кількох років звідси було примусово виселено 14 729 сімей (36 609 осіб), члени яких перебували в підпіллі, відзначалися антирадянськими настроями або ж уже були заарештовані. **Метою статті** став аналіз особливостей, динаміки та головних цілей депортаційних заходів органів держбезпеки в 1944–1946 рр. **Дослідницькі завдання** фокусуються на розгляді нововиявлених документів НКВС, НКДБ, МВС, МДБ, які регламентували проведення виселення, а також зіставлення їх зі статистичними показниками результатів «чекістсько-військових» заходів. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальноісторичному компаративному підході із залученням елементів історико-правового аналізу. **Наукова новизна** полягає в уведенні до наукового обігу виявлених актів репресивних органів як союзного, так і республіканського рівнів, а також у детальному аналізі особливостей застосування репресій проти місцевого населення шляхом депортування родичів учасників антирадянського руху. Порівняльний аналіз 29 наказів, директив, указівок «чекістського» керівництва з наслідками їх реалізації засвідчує важливість застосування методу примусового виселення в антиповстанській боротьбі. **Висновки.** Кампанія примусового виселення 1944–1946 рр. стала одним з елементів боротьби проти українського визвольного руху. Попри низку вад та прорахунків, керівництво партії й органів держбезпеки визнавали ефективність і результативність таких заходів у справі деморалізації націоналістичного підпілля. Примусове виселення передувало проведеної у жовтні 1947 р. масовій депортаційній операції «Захід».

Ключові слова: депортації, Західна Україна, антиповстанська боротьба, ОУН, УПА, органи державної безпеки, операція «Захід».

Протистояння між «червоними» партизанами та відділами Української повстанської армії, яке тривало з 1943 р., набуло нового розмаху після того, як територією Західної України пройшла лінія німецько-радянського фронту. Головним противником українського підпілля стали органи держбезпеки. 8 лютого 1944 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР В.Рясной доповідав на ім'я Л.Берії про неминучість боїв із повстанцями та необхідність суттєво підвищити мобільність внутрішніх військ НКВС¹. Через тиждень, 15 лютого, В.Рясной запитував згоди Л.Берії перенаправити 3 тис. партизанів, котрі мали поповнити органи міліції, на підсилення військ НКВС, які не справлялися із завданням ліквідації повстанських підрозділів². Наступного місяця, зважаючи на складність боротьби, у Рівному було створено оперативний штаб та відряджено до нього заступників наркома внутрішніх справ СРСР – С.Круглова й І.Серова³.

Трое згаданих вище керівників радянських органів державної безпеки стали адресатами директиви №122 від 31 березня 1944 р. «Про репресування членів сімей оунівців», виданої Л.Берією у відповідь на лист №1-83 від 29 березня того

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.1. – Спр.551 – Арк.41–43.

² Там само. – Арк.46–47.

³ *Патриляк І.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). – Л., 2012. – С.470–471.

ж року⁴. Ще не вдалося виявити архівний примірник цього документа. Однак на основі аналізу листа №2179/ос від 24 травня 1947 р., відправленого за підписами заступника міністра держбезпеки СРСР С.Огольцова та міністра держбезпеки УРСР С.Савченка на адресу міністра державної безпеки СРСР В.Абакумова, можемо зробити висновок, що він містив запит на здійснення примусових виселень як методу боротьби з українським визвольним рухом («націоналістичним підпіллям»). У цьому листі, поміж іншим, повідомлялося про кількість депортованих сімей місцевого населення⁵. Саме у відповідь на цей документ і було видано наказ про проведення у Західній Україні у жовтні 1947 р. найбільшої повоєнної депортаційної операції під кодовою назвою «Захід».

Як метод репресій примусове виселення не було чимось унікальним. У перші роки Другої світової, тобто в 1939–1941 рр., радянська влада використовувала масові депортації на щойно приєднаних західних територіях. У завершальний період війни й після неї примусові виселення стали також інструментом боротьби проти «народів-зрадників» та антикомуністичного підпільного руху, особливо у західних районах України, Білорусії, у Прибалтиці.

Операція «Захід» була найбільшим масовим примусовим виселенням після завершення Другої світової війни на території Західної України. Незважаючи на це, поряд із наступними депортаційними операціями, такими, як «Весна» (22–23 травня 1948 р.), «Прибій» (25–28 березня 1949 р.), «Південь» (6–7 липня 1949 р.), вона є малодослідженою. Безпосередньо про операцію написано лише декілька статей⁶. Ще більш лапідарно висвітлено примусові виселення із Західної України 1944–1946 рр. напередодні операції «Захід»⁷. Фрагментарною є й інформація в опублікованих збірниках архівних документів⁸.

Відкритий доступ до «архівів КДБ» в Україні дає можливість більш докладно дослідити депортаційні практики радянських «органів» напередодні операції «Захід», головні їх завдання та особливості реалізації. Нормативна база репресивних служб, навіть попри те, що вона збережена не в повному обсязі⁹, виступає важливим джерельним комплексом, який відображає динаміку та ключові моменти щодо застосування примусових виселень як методу «чекістської» роботи.

Аналіз фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України засвідчив щонайменше 29 нормативно-розпорядчих актів, котрі так чи інакше регламентували застосування репресій до населення західних областей УРСР у формі примусових виселень від весни 1944 й до кінця 1946 рр.:

⁴ ГДА СБУ. – Ф.16 – Оп.1. – Спр.807. – Арк.1–2.

⁵ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.674 – Арк.1–3.

⁶ *Бажан О.* Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – Вип.18. – К., 2013. – С.338–349; *Його ж.* Операція «Запад»: из истории депортации населения Западной Украины в Казахстан // 65 лет с начала депортации жителей Украины в Казахстан: Сб. мат. заседания круглого стола (20 ноября 2012 г.). Дню Первого Президента Республики Казахстан посвящается. – Караганда, 2012. – С.19–26.

⁷ *Вронська Т.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К., 2013. – С.343–356; *Мусієнко І.* Депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини в 1941–1951 рр. // Український альманах 2010. – Варшава, 2010. – С.194–195; *Надольський Й.* Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). – Луцьк, 2008. – С.168–191; *Сорока Ю.* Насильницьке виселення населення західноукраїнських земель у 1940–1950-х рр. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія. – Вип.91/93. – К., 2007. – С.122–123.

⁸ Депортації: Західні землі України кінця 1930-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади: У 3 т. / Відп. ред. Ю.Сливка. – Т.2. – Л., 1998. – С.282–288; *Сталинские депортации: 1928–1953 /* Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; сост. Н.Л.Поболь, П.М.Полян. – Москва, 2005. – 904 с.

⁹ Щодо знищення документів органів держбезпеки УРСР за 1941–1948 рр. див.: ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1823. – Арк.74–104.

№	Дата	Документ	Зміст
1	31.03.1944	директива НКВС СРСР №122	проведення виселень
2	07.04.1944	директива НКВС СРСР №130	проведення виселень
3	18.04.1944	директива НКВС та НКДБ УРСР №4/552/с	проведення виселень, порядок репресування сімей
4	28.08.1944	директива НКВС УРСР №2027/ш	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
5	30.09.1944	телеграма НКВС СРСР №2574	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
6	09.10.1944	наказ НКВС–НКДБ СРСР №001240/00380	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
7	18.11.1944	директива НКВС УРСР №90/оп	вади у проведенні виселень
8	20.12.1944	указівка НКВС УРСР №2352/с	проведення виселень
9	26.01.1945	директивна вказівка НКДБ УРСР №5/д	проведення виселень та реагування на них населення
10	01.03.1945	директива НКВС УРСР №11	проведення виселення
11	20.05.1945	публічний наказ НКВС УРСР	«явка з повинною», боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
12	24.05.1945	директива НКВС та НКДБ УРСР №48/д/31	проведення виселення, боротьба з повстанцями
13	07.07.1945	директива НКВС УРСР №45	вади у проведенні виселень
14	12.07.1945	указівка НКВС УРСР №8/252	надання статистики (поміж іншим виконання виселень)
15	24.07.1945	указівка НКВС УРСР №8/555	«явка з повинною», проведення виселень
16	01.08.1945	указівка НКВС–НКДБ УРСР №8/558	«явка з повинною» (поміж іншим виселення)
17	22.08.1945	директива НКВС УРСР №87	вади у проведенні виселень
18	23.08.1945	директива НКВС УРСР №88	повернення з вислання, «явка з повинною»
19	18.09.1945	директива НКВС УРСР №101	вади у проведенні виселень
20	24.09.1945	директива НКВС УРСР №110	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
21	13.11.1945	директива НКВС УРСР №8/156936	діяльність винищувальних батальйонів (поміж іншим виселення)
22	10.01.1946	директива НКВС УРСР №4	вади у проведенні виселень («розбазарювання майна»)
23	09.02.1946	директива НКВС УРСР №182/сн	боротьба з повстанцями (поміж іншим виселення)
24	22.02.1946	директива НКВС УРСР №28	вади у проведенні виселень
25	21.05.1946	роз'яснення МВС УРСР №67	проведення виселень (добровільне відселення членів сімей висланих)
26	30.05.1946	директива МВС УРСР №15/9821	вади у проведенні виселень
27	19.07.1946	указівка МВС УРСР №15/13099	вади у проведенні виселень
28	28.08.1946	роз'яснення МВС УРСР №15/5332	вади у проведенні виселень
29	01.10.1946	директива МВС УРСР №15/149	вади у проведенні виселень

Виселення сімей оунівців як метод боротьби проти антикомуністичного руху у форматі спеціальної операції припадає на перший етап Другої світової війни. 22 травня 1941 р. було проведено депортацію, яка мала «вирішити питання» ліквідації бази ОУН – сімей нелегалів, куркулів і репресованих¹⁰. Із території Західної України було виселено 3073 сім'ї (або 11 329 осіб)¹¹.

Директива НКВС СРСР №122 від 31 березня 1944 р. стала актом, який регламентував відновлення депортацій¹². Мабуть, окрім поки що невиявленого запиту під №1-83, документ ґрунтувався й на постанові про спеціальні заходи щодо західних областей України Державного комітету оборони СРСР, виданій на початку березня 1944 р. У пункті 8 йшлося про виселення силами НКВС СРСР сімей активних учасників ОУН, УПА та УНРА у віддалені місцевості країни, а в першому абзаці нормативного акта чітко зазначалася мета цих заходів – «ліквідація діючих банд та наведення належного державного ладу»¹³. Відповідно до директиви НКВС СРСР №122 виселення сімей оунівців та повстанців мало проводитися відразу на основі постанови НКВС УРСР про виселення, не очікуючи на рішення позасудового органу – Особливої наради НКВС СРСР. За тиждень – 7 квітня 1944 р. – було видано наступну союзну директиву №130, яка стосувалася питань оформлення матеріалів про висилку та інших організаційно-правових моментів, фактично роз'яснюючи попередній акт¹⁴.

Уже 18 квітня 1944 р. на виконання директиви №122 волинському, тернопільському, львівському, станіславському обласним управлінням, а також начальникам районних опергруп із Рівного було розіслано директиву республіканських НКВС і НКДБ №4/552/с про порядок репресування сімей оунівців та активних повстанців¹⁵. Давалися вказівки, що саме і як мають робити місцеві структури, яким чином відбуватиметься співпраця між УНКВС та УНКДБ.

Окрім спеціальних актів, які безпосередньо передбачали застосування примусових виселень як методу боротьби з українським підпіллям, керівництво органів держбезпеки на союзному та республіканському рівнях наголошувало на потребі застосування депортацій і в нормативно-правових документах, котрі загалом стосувалися антиповстанської боротьби.

28 серпня 1944 р. заступник народного комісара внутрішніх справ СРСР С.Круїлов видав у Львові директиву №2027/ш, яку було розіслано начальникам УНКВС західних областей УРСР із метою прискорення ліквідації оунівського підпілля та збройного повстанського руху. Поряд із проведенням агентурної, оперативно-слідчої, оперативно-військової роботи, «чекістсько-військових» операцій, створенням бойових (легендованих) груп із метою знищення керівного складу ОУН та УПА, також пропонувалося звернути особливу увагу на заходи з деморалізації («разложенческие мероприятия») ¹⁶. Із цією метою директива вимагала взяти на

¹⁰ Когут А. Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України 1940–1950-ті рр. // Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / Редкол.: Л.Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2020. – С.57.

¹¹ Кількість виселених пізніше коригувалася самими «чекістами». Дослідники також подають інші дані. Тут наведено за: Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. / Рук. группы состав. В.П.Ямпольский. – Т.1: Накануне. – Кн.2 (1 января – 21 июня 1941 г.). – Москва, 1995. – С.154–155.

¹² ГДА СБУ. – Ф.2 – Оп.1. – Спр.674. – Арк.4–5.

¹³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – Кн.2. – К., 1994. – С.547–548.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.6–8.

¹⁵ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.74. – Арк.142–146.

¹⁶ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.392. – Арк.22.

облік усі сім'ї, члени яких перебували на нелегальному становищі. Співробітники НКВС мали запропонувати облікованим родинам під розписку вплинути на своїх близьких («батько, брат, чоловік»), спонукавши їх упродовж 5–10 днів вийти з лісу. За невиконання – вислання до Сибіру з конфіскацією майна. У директиві зазначалося, що така «чекістська» діяльність матиме велике значення для «розкладання» повстанських груп.

30 вересня 1944 р. о 1-й год. з Москви до Києва надійшла телеграма №2574 від 29 вересня на ім'я наркома В.Рясного з копіями для начальників УНКВС західних областей республіки. У ній С.Круглов інформував про результати своєї доповіді Л.Берії щодо боротьби з антикомуністичним підпіллям та про завдання «розгромити» оунівців до кінця того року. Задля цього С.Круглов повертався до Львова та просив ужити заходів на виконання вказівок наркома СРСР, особливо зосередившись на низці пріоритетних завдань, передусім «на посиленні репресій щодо сімей активних оунівців та бандитів»¹⁷.

Наказ НКВС–НКДБ СРСР №001240/00380 від 9 жовтня 1944 р. передбачав проведення цілої низки агентурно-оперативних заходів, спрямованих на активізацію боротьби проти оунівського підпілля та ліквідацію повстанського руху¹⁸. Одним із першочергових завдань було посилення репресій щодо сімей активних оунівців та упівців, їх виселення, яке мали проводити відповідно до вже згаданої директиви №122 від 31 березня 1944 р.

Реалізація обласними управліннями НКВС виселень відбувалася з серйозними порушеннями, що затримувало депортаційну роботу «органів». Наступна директива НКВС УРСР зумовлювалася саме потребою виправити вади в оформленні облікових справ на виселені сім'ї.

У директивній указівці №90/оп від 18 листопада 1944 р. нарком В.Рясной указував начальникам обласних УНКВС на серйозні порушення, здійснені співробітниками при оформленні облікових справ стосовно виселення сімей членів УПА. Серед ключових помилок: відсутність підписів оперативних працівників, які укладали справи; різночитання у прізвищах та іменах виселених із непоодинокими випадками, коли у справі згадувалися різні люди або з'являлися нові; неправильно зазначений ступінь спорідненості осіб; до депортації вносилися особи, які перебували у Червоній армії або не перевірялися дані, отримані з усних заяв, тож у результаті висилали тих, хто взагалі не проходив за обліковими справами¹⁹. Ці помилки не давали можливості надіслати облікові справи на розгляд Особливої наради НКВС СРСР.

Про увагу до методів примусового виселення свідчили також указівки щодо звітності виконання наказів, директиви союзного та республіканського рівнів. Так, 20 грудня 1944 р. нарком держбезпеки УРСР С.Савченко видав указівку №2352/с, в якій вимагав до 5 січня подати доповідні записки про стан виконання директиви НКВС СРСР №122 від 31 березня 1944 р. та директиви НКВС–НКДБ УРСР №4/552/с від 13 квітня 1944 р., яка впроваджувала зазначений акт на республіканському рівні. Такі звіти мали подати УНКДБ у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Рівненській, Тернопільській, Волинській, Чернівецькій областях²⁰.

¹⁷ Там само. – Арк.31.

¹⁸ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.20-СП. – Арк.180.

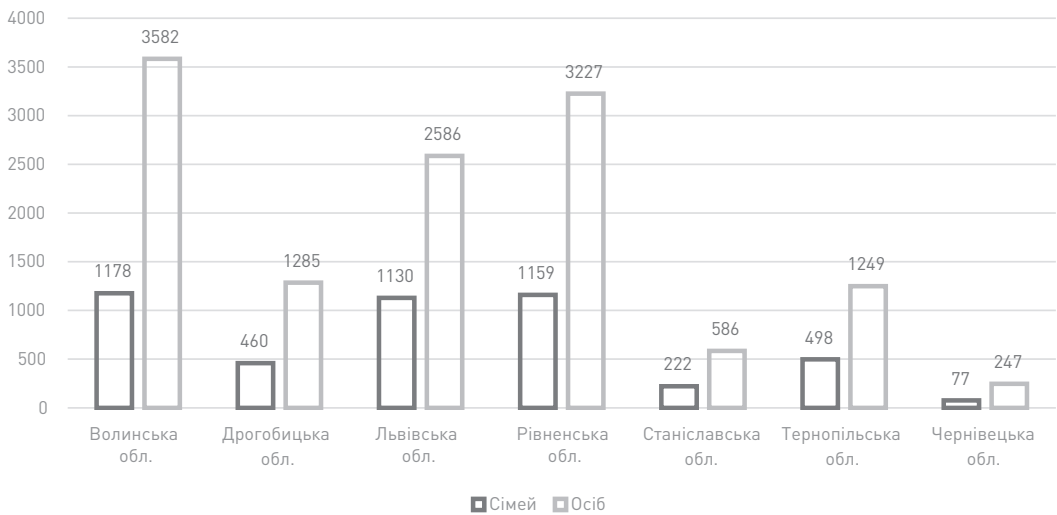
¹⁹ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.17–18.

²⁰ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.75. – Арк.215.

Серед восьми виявлених за 1944 р. нормативно-розпорядчих документів союзного та республіканського рівнів п'ять безпосередньо стосувалися проведення примусового виселення, у трьох актах зазначалося про необхідність його використання як дієвого методу. Розподіл нормативно-розпорядчих документів, виданих на союзному та республіканському рівнях, однаковий – по чотири акта. На рівні УРСР було видано три рішення (одне з них щодо виправлення вад у депортаційній роботі), що регулювали питання застосування примусового виселення, натомість на рівні СРСР таких указівок було дві.

За статистичними даними органів держбезпеки в результаті виконання зазначених нормативно-розпорядчих актів упродовж 1944 р. було примусово виселено 4724 сім'ї (або 12 762 особи). Наймасовішими стали депортації з Волинської, Рівненської, Львівської обл. (див. діаграму 1)²¹.

Діаграма 1

Увага до результатів проведення депортацій залишалася у фокусі наркома державної безпеки УРСР С.Савченка й наступного року. Так, 26 січня 1945 р. за його підписом було видано директивну вказівку №5/д²², в якій вимагалось подати результати примусових виселень сімей оунівців станом на 1 лютого, а також надати характерні позитивні та негативні реакції населення й українських підпільників на депортаційну роботу «чекістів».

1 березня 1945 р. нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясной видав директиву №11, в якій оцінював стан справ із репресуванням сімей оунівців та активних повстанців, акцентував увагу на прорахунках, потребі їх виправити й не допускати в майбутньому²³. Головним акцентом була доля сімей радянських партизанів і червоноармійців. Директива вимагала серйозно аргументувати потребу їх депортування. Співробітники обласних УНКВС до 15 березня 1945 р. мали надіслати в 1-й спецвідділ НКВС УРСР справи на всі сім'ї, які було виселено до 1 березня того ж року.

²¹ Складено за: Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.74. – Арк.165.

²² Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.88. – Арк.17.

²³ Там само. – Спр.80. – Арк.16.

20 травня 1945 р. датовано публічний наказ НКВС УРСР за підписом наркома В.Рясного, в якому на 20 липня встановлювався остаточний термін «явки з повинною» повстанців²⁴. Тільки для однієї Станіславської області документ українською мовою було розтиражовано на 7 тис. листівок і 5 тис. плакатів²⁵. Він публікувався в місцевій радянській пресі обласного та районного рівнів²⁶, а також тиражувався в обласних друкарнях Західної України. У пунктах 4–5, які стосувалися, відповідно, повстанців та їхніх прихильників, котрі добровільно не з'являться в «органи радянської влади», зазначалося, що окрім їх арешту будуть також застосовані репресії й щодо сімей таких громадян – виселення.

Показовою стала спільна директива НКВС і НКДБ УРСР №48/д/31 від 24 травня 1945 р.²⁷ Попри те, що документ стосувався антиповстанської боротьби, ключовим методом, який мали застосовувати «чекісти», були примусові виселення цивільного населення (три пункти з п'яти). Безпосередньо зазначалося про потребу негайного вислання сімей підпільників та їхніх симпатиків у відповідь на повстанську активність. Фактично йшлося про застосування практики заручництва²⁸, коли необхідно було не тільки виявити та заарештувати підпільників, але й у 3–5-денний термін репресувати їхні сім'ї. У випадку неможливості встановлення безпосередньо причетних до повстанських дій, у населеному пункті, де відбулася акція, приписувалося затримувати «антирадянський та націоналістичний елемент», відомий за агентурними даними. У цьому випадку сім'ї арештованих також підлягали негайному примусовому виселенню. Про проведені арешти органи НКВС–НКДБ були зобов'язані публічно повідомляти місцеве населення.

Напередодні видання спільної директиви №48/д/31, а саме 15 травня 1945 р., на нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників обласних управлінь НКВС і НКДБ західних областей УРСР із промовою щодо боротьби з підпіллям виступив М.Хрущов. Одна з пропозицій була практично аналогічною змісту зазначеного нормативного акта²⁹. Інша теза з виступу стосувалася запланованого чергового звернення влади республіки та ЦК КП(б)У до населення зі встановленням кінцевого терміну «явки з повинною». Імовірно, що публічний наказ НКВС УРСР від 20 травня 1945 р. (докл. див. вище) був реалізацією саме цих тез.

7 липня 1945 р. НКВС УРСР видав наступну вказівку №45³⁰, в якій вкотре наголошувалося на вадах виконання директиви №122. Зазначалося, що замість заарештованих та активних учасників ОУН та УПА, «чекісти» виселяють колишніх рядових дивізії СС «Галичина», німецьких пособників, а також депортують осіб похилого віку (70–80 років) і неповнолітніх (16–17 років) без інших членів родини працездатного віку.

12 липня 1945 р. заступник наркома НКВС УРСР видав указівку №8/252, що призначалася всім начальникам УНКВС західних областей республіки.

²⁴ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.11.

²⁵ Там само. – Спр.198. – Арк.142.

²⁶ Див., напр.: Прикарпатська правда: Орган Станіславського обласного і міського комітетів КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1945. – 23 травня. – №98. – С.2; Червоний хлібороб: Орган Лисецького райкому КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих Станіславської області. – 1945. – 4 червня. – №9. – С.2.

²⁷ Директива збереглася в кількох примірниках і копіях: ГДА СБУ. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.88. – Арк.149–150; Спр.80. – Арк.31–32; Ф.2. – Оп.1. – Спр.213. – Арк.49–50.

²⁸ Див. докл.: *Вронська Т.* Упокорення страхом... – С.19, 430.

²⁹ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні... – С.602–603.

³⁰ ГДА СБУ. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.80. – Арк.45–46.

У документі поміж іншого вимагалось надавати інформацію про кількість виселених сімей активних оунівців як відплату за повстанські акції³¹. Не минуло і двох тижнів, як 24 липня начальники УНКВС–УНКДБ західних областей УРСР отримали дві вказівки. Перша, наркома внутрішніх справ В.Рясного №8/555, стосувалася УНКВС і вимагала провести низку заходів задля посилення кампанії «явки з повинною»³². Перш за все до 1 серпня 1945 р. «чекісти» на місцях мали скласти списки сімей вояків УПА та членів ОУН, що продовжують перебувати на нелегальному становищі. До 5 серпня слід було розпочати масове затримання поданих сімей для виселення. Друга, спільна вказівка обох наркомів №8/558, роз'яснювала, що всі, хто з'явиться «з повинною» до 1 серпня, арешту не підлягають. Також визначався перелік заходів «чекістів» у цьому випадку: узяти таких осіб на оперативний облік та забезпечити «агентурним обслуговуванням»³³.

Судячи з розпорядчих документів, вади у «чекістській роботі» щодо виселення сімей оунівців та повстанців продовжували бути звичним явищем. У директиві №87 від 22 серпня 1945 р. вкотре зазначалося, що облікові справи заповнюються неправильно³⁴. Наступного дня, 23 серпня, нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясной підписав директиву №88³⁵. Акт регламентував повернення сімей із заслання, якщо виявиться, що особа, через яку відбулося вислання, насправді перебувала у Червоній армії, а не в підпіллі чи на нелегальному становищі. Таку ж можливість було передбачено для колишніх повстанців, котрі «прийшли з повинною» та після того служили у винищувальних («истребительных») батальйонах або були завербовані як агенти.

Ключовим питанням наступної директиви НКВС УРСР №101 від 18 вересня 1945 р. стала невідповідність (подекуди до півсотні) між кількістю висланих сімей учасників ОУН, УПА та числом поданих на затвердження Особливої наради НКВС СРСР облікових справ³⁶. Ці вади, які стосувалися також і 1944 р., слід було усунути до 15 жовтня 1945 р.

У директиві НКВС УРСР №110 від 24 вересня 1945 р.³⁷, яка стосувалася перевірки та поліпшення роботи агентурно-інформативної мережі, нарком внутрішніх справ республіки В.Рясной зазначав також і про необхідність використання методу примусових виселень. Про це саме згадувалося в рішенні щодо вдосконалення діяльності так званих груп самоохорони сіл або винищувальних батальйонів. У директиві НКВС УРСР №8/156936 від 13 листопада 1945 р. пропонувалося (пункт 10) установити за правило, що сім'ї «зрадників-бійців» винищувальних батальйонів повинні бути негайно репресовані, зокрема вислані у Сибір незалежно від того, чи вдалося затримати «зрадника»³⁸.

У підсумковій довідці за 1945 р. щодо результатів «чекістсько-військових» операцій проти повстанського руху у західних областях УРСР серед інших показників було також подано відомості про результати примусових виселень³⁹:

³¹ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.213. – Арк.99.

³² Там само. – Арк.113.

³³ Там само. – Арк.114.

³⁴ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.80. – Арк.88–89; Ф.2. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.20.

³⁵ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.80. – Арк.90–92; Ф.2. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.21.

³⁶ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.80. – Арк.100.

³⁷ Там само. – Арк.118–126.

³⁸ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.392. – Арк.214.

³⁹ Складено за: Там само. – Спр.285. – Арк.1.

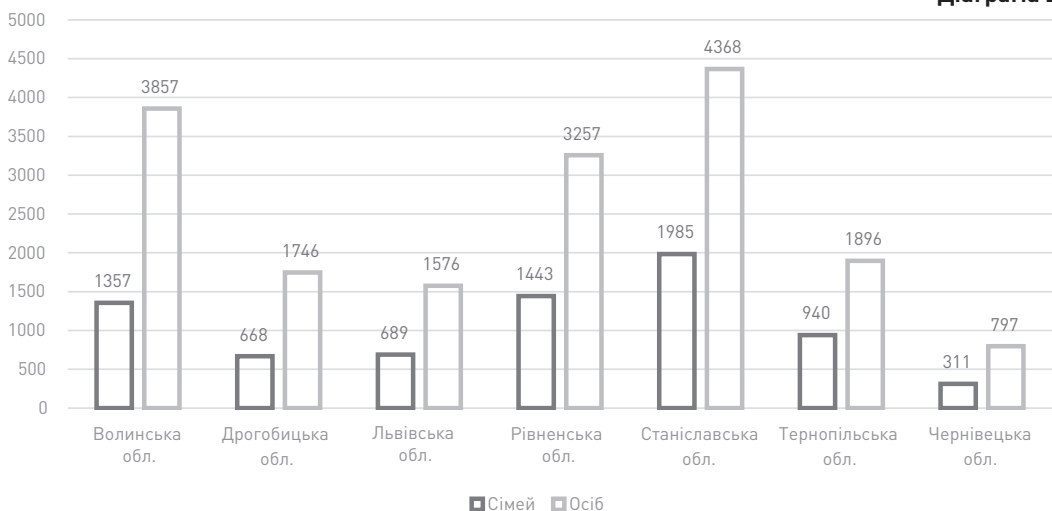

	Разом	Волинська обл.	Дрогобицька обл.	Львівська обл.	Рівненська обл.	Станіславська обл.	Тернопільська обл.	Чернівецька обл.	Закарпатська обл.
Захоплено	60 415	4006	4685	11 818	8621	23 175	6609	1488	13
Убито	31 313	4533	6721	10 317	11 437	16 709	10 871	697	28
«Явка з повинною»	38 205	4612	2847	8731	3891	14 536	2344	1244	0
Заарештовано	25 618	1977	4264	5056	5260	5087	3840	1098	36
Виселено сімей	7393	1357	668	689	1443	1985	940	311	0
Виселено осіб	17 497	3857	1796	1576	3257	4368	1896	797	0
Вилучено одиниць зброї	46 586	4462	4664	8397	8174	10 150	9861	864	14

Усі тринадцять виявлених рішень за 1945 р., які стосувалися примусових виселень або передбачали такий метод як один з елементів антиповстанської боротьби, було ухвалено на республіканському рівні. В актах є також згадка про вказівку НКВС СРСР від 30 червня 1945 р. Із контексту можна припустити, що вона стосувалася примусових виселень, але, імовірно, не оунівців, а іншого контингенту. Вісім з виявлених за 1945 р. документів безпосередньо присвячувалися проведенню примусових виселень, ще п'ять різною мірою передбачали депортації як метод роботи органів держбезпеки у західних областях УРСР, три було видано у зв'язку з вадами в реалізації заходів.

Загалом за 1945 р. було виселено 7393 сім'ї (або 17 497 осіб). Наймасовішими стали депортації зі Станіславської, Волинської, Рівненської обл. (див. діаграму 2)⁴⁰.

Діаграма 2

⁴⁰ Складено за: Там само. – Арк.13.

У рішеннях, що стосувалися примусових виселень у наступному році, першочерговими були питання, пов'язані з майновими зловживаннями. 10 січня 1946 р. заступник наркома НКВС УРСР І.Лобуренко видав директиву №4 про незаконне використання конфіскованого майна, продовольства, зерна, худоби тощо, не зданого у фонд держави, а пущеного на понаднормове забезпечення співробітників райвідділів НКВС та місцевих партійних працівників⁴¹. Особливо наголошувалося, що «органи» мають проконтролювати, аби сім'ї, які виселяються, обов'язково брали з собою теплі речі, оскільки від забезпечення відповідним одягом та взуттям залежить їх трудове використання в північних районах.

Із метою максимального посилення антиповстанської боротьби, 9 лютого 1946 р. нарком внутрішніх справ УРСР Т.Строкач видав директиву №182/сн⁴². Серед іншого в документі зазначалося, що відповідно до рішення ЦК КП(б)У від 27 листопада 1945 р. необхідно негайно розробити оперативні плани з проведення «зачистки» в радіусі 15 км навколо промислових міст і 10 км у зоні залізничних та автошляхів, а також на територіях, прилеглих до нафтоносних районів Станіславщини й нафтопроводів. Сім'ї оунівців, їхніх прихильників, куркулів та «антирадянського елементу» слід виселяти у віддалені райони СРСР або переселяти в межах тих самих областей.

22 лютого 1946 р. вийшла вже друга директива НКВС УРСР (№28)⁴³, яка стосувалася скарг підпільників, котрі прийшли «з повинною», та чії сім'ї були раніше виселені. Предметом скарг стало затягування повернення родин із вислання або ж відсутність розгляду цих заяв і скарг.

21 травня 1946 р. було підписано та розіслано в обласні управління роз'яснення МВС УРСР №67, де зазначалося, що тим, хто прийшов «із повинною», слід надавати перепустки на право проїзду до своїх, раніше висланих, сімей⁴⁴. Органи внутрішніх справ були зобов'язані брати таких осіб в агентурну розробку за місцем нового проживання.

Наприкінці того ж місяця, 30 травня 1946 р., МВС УРСР видало директиву №15/9821, в якій знову наголошувалося на суттєвих вадах під час підготовки до вислання сімей українських підпільників, через що затягуються строки проведення депортацій⁴⁵. Питання правильного оформлення облікових справ, які надсилалися на Особливу нараду МВС СРСР, було ключовим і для повідомлення начальникам 1-х спецвідділів УМВС західних областей УРСР №15/13099 від 19 липня 1946 р.⁴⁶ 28 серпня того року керівникам управлінь МВС західної частини республіки надійшло роз'яснення №15/5332 про те, що всі постанови про повернення зі спецпоселення сімей учасників ОУН та УПА повинні здійснюватися через міністерство внутрішніх справ СРСР, зокрема через відділ спецпоселень⁴⁷.

Прорахунки при застосуванні, а також нехтування примусовими виселеннями стали наскрізним мотивом директиви МВС УРСР №15/149 від 1 жовтня 1946 р.⁴⁸ Затягування процедури оформлення облікових справ на сім'ї українських підпільників та, як наслідок, призупинення депортаційних операцій стало предметом

⁴¹ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.108. – Арк.1.

⁴² Там само. – Арк.44–47.

⁴³ Там само. – Арк.54–55.

⁴⁴ Там само. – Арк.179.

⁴⁵ Там само. – Арк.267–270; Ф.2. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.23–24.

⁴⁶ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.25.

⁴⁷ Там само. – Арк.22.

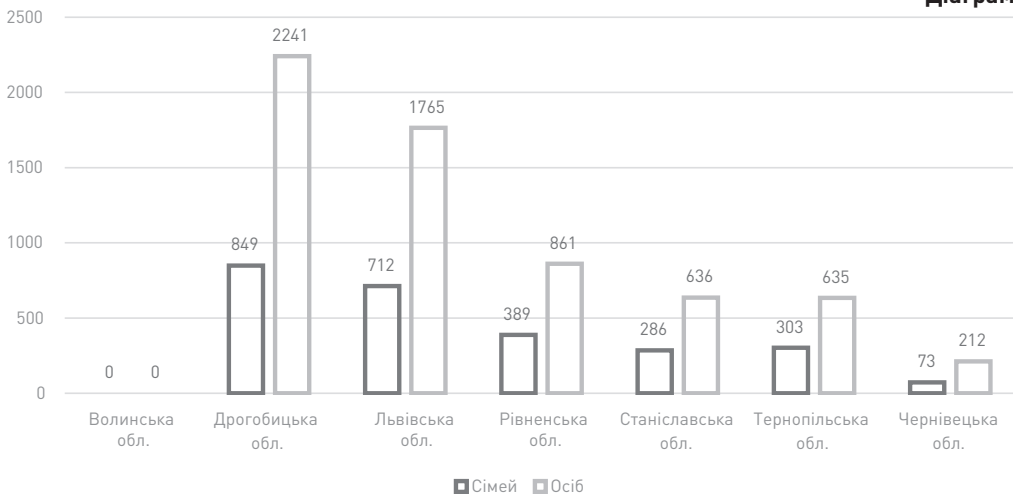
⁴⁸ Там само. – Ф.9. – Оп.2. – Спр.109. – Арк.160–161.

уваги міністра внутрішніх справ УРСР Т.Строкача, котрий констатував, що у Станіславській, Львівській і Чернівецькій виселення припинилося у квітні, у Дрогобицькій, Тернопільській, Рівненській областях – не проводилося з травня, а у Волинській – упродовж поточного року взагалі не було вислано жодної сім'ї. Директива визначала новий термін для «доопрацювання» – 20 жовтня 1946 р., причому про виконання необхідно було прозвітувати до 31 жовтня.

Шість із восьми виявлених за 1946 р. нормативно-розпорядчих актів стосувалися вад та недостатньої якості й масштабів депортаційної роботи органів держбезпеки на території західних областей УРСР, одне з роз'яснень стосувалося осіб, що з'явилися «з повинною», ще одна директива передбачала застосування примусових виселень поміж інших методів антиповстанської боротьби. Усі вісім актів було видано на республіканському рівні.

Результати примусових виселень за 1946 р. виявилися найменшими порівняно з попередніми роками. Усього було виселено 2612 сімей (або 6350 осіб). Найбільше депортували з Дрогобицької та Львівської областей, натомість із Волинської за 1946 р., згідно зі статистикою «органів», не було виселено жодної сім'ї (див. діаграму 3)⁴⁹.

Діаграма 3

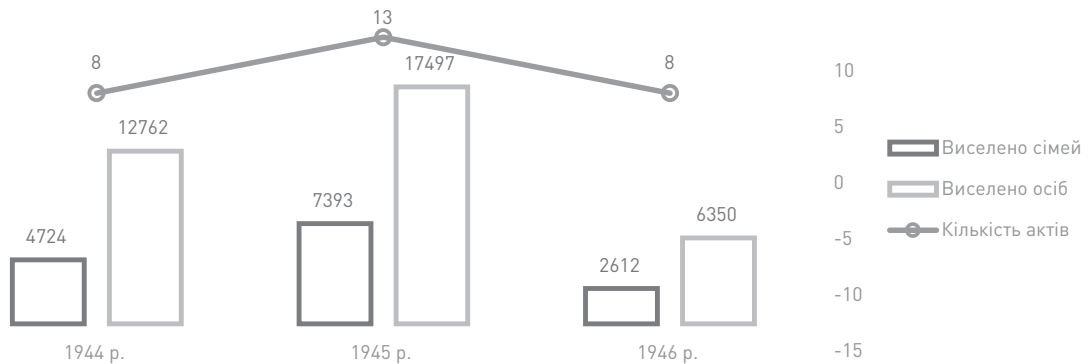
Упродовж трьох років, як засвідчують виявлені нормативно-розпорядчі акти, рішення союзного рівня про депортаційну роботу були лише в 1944 р. (обидва ухвалені наркомом Л.Берією). У ще двох документах про застосування примусових виселень ішлося як про один із методів антиповстанської боротьби. Щодо 1945–1946 рр. нормативні акти про депортації виявлено лише на республіканському рівні. Найбільш «продуктивним» виявився 1945-й рік – тринадцять.

Динаміка рішень про застосування примусових депортацій щодо населення західних областей УРСР корелюється з кількістю депортованих упродовж 1944–1945 рр. та засвідчує суттєвий спад депортаційної роботи в 1946 р. (див. діаграму 4). Загалом за три роки було депортовано 14 729 сімей (або 36 609 осіб)⁵⁰.

⁴⁹ Складено за: Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.74. – Арк.165.

⁵⁰ Складено за: Там само. Аналогічні дані за матеріалами Галузевого державного архіву МВС України див.: Депортації: Західні землі України кінця 1930-х – початку 50-х рр. ... – Т.2. – С.299; Вронська Т. Упокорення страхом... – С.356.

Діаграма 4

Зменшення уваги «чекістів» до примусових виселень як методу антиповстанської боротьби в 1946 р. ймовірно може пояснюватися переважанням «чекістсько-військових» операцій у роботі органів держбезпеки. Кількість таких за три роки зросла в 15 разів – із 6495 у 1944 р. до 97 903 в 1946 р.⁵¹

«Великі блокади» кінця 1945–1946 рр., забезпечення проведення виборів (до Верховних Рад СРСР та УРСР), зміна тактики «чекістської роботи» восени 1946 р.⁵² також впливали на можливість співробітників «органів» використовувати в повсякденній роботі примусові виселення на тому рівні, як того вимагало керівництво. Перевага актів, що стосувалися вад у депортаційній роботі впродовж 1946 р. (шість із восьми документів) є важливим свідченням на користь такого припущення.

Суттєвий вплив на зменшення застосування методу примусових виселень очевидно справила чергова реорганізація каральних органів із наркоматів у міністерства (внутрішніх справ та державної безпеки). Ці зміни порушили низку питань щодо застосування директиви НКВС СРСР №122 від 31 березня 1944 р., оскільки на республіканському рівні під тиском компартії депортаційні практики поширилися з «сімей оунівців» на куркулів і так званих поплічників⁵³. Остаточно проблеми з обліковими справами на сім'ї депортованих, які «зависли» в різних інстанціях МВС, було вирішено вже в рамках підготовки до операції «Захід» улітку 1947 р.

Кількісні показники примусово виселених упродовж 1944–1946 рр. поступаються числу вбитих або заарештованих учасників антирадянського руху. Високі цифри, особливо для 1945 р., «виведених із повинною» – прямий наслідок застосування депортацій. Наступного, 1947-го, року ситуація кардинально зміниться, адже в результаті проведення операції «Захід» кількість виселених перевищить число всіх інших, разом узятих (див. діаграму 5)⁵⁴.

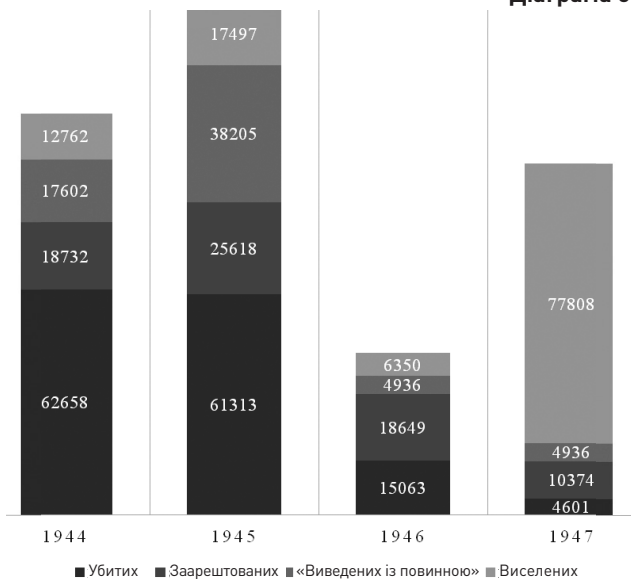
⁵¹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.372. – Т.74. – Арк.336.

⁵² Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір»... – С.500–508, 513.

⁵³ Вронська Т. Упокорення страхом... – С.350.

⁵⁴ Складено за: ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.372. – Т.74. – Арк.337.

Діаграма 5

Примусові виселення 1944–1946 рр. набули форми кількарічної депортаційної кампанії⁵⁵, що розпочалася з кінця березня 1944, досягла свого піку в 1945 та пішла на спад у 1946 рр. Значна кількість виявлених нормативно-розпорядчих актів свідчить про постійну увагу до неї керівництва та спонукання «чекістів» до використання репресій проти сімей підпільників. У більшості вказівок і директив очільників органів держбезпеки УРСР зазначалося, що виселення родин повстанців та підпільників є важливим елементом широкого комплексу антиповстанської боротьби, і що відповідна робота

проводиться перш за все саме зі вказаною метою. Депортації 1944–1946 рр., з одного боку, засвідчили результативність застосування методу примусового виселення, а з іншого – виявили низку проблемних питань, які керівництво органів держбезпеки намагалося подолати шляхом видання спеціальних актів. Загалом примусові виселення вважалися ефективним методом, що спонукало радянську владу продовжувати застосовувати їх у західних областях УРСР. Депортації, розпочаті на завершальному етапі Другої світової війни як один з елементів широкої антиповстанської боротьби, стали провідником найбільшої масової операції з насильницького виселення мешканців Західної України у жовтні 1947 р. – операції «Захід».

REFERENCES

1. Bazhan, O. [2012]. Operatsiia «Zapad»: iz istorii deportatsii naseleniia Zapadnoy Ukrainy v Kazakhtan. *65 let s nachala deportatsii zhitel'ev Ukrainy v Kazakhstan: Sbornik materialov zasedaniia kruglogo stola (20 noyabrya 2012 g.)*, 19–26. Karaganda. [in Russian].
2. Bazhan, O. [2013]. Operatsiia «Zakhid»: do 75-richchia deportatsii naseleniia Zakhidnoy Ukrainy u viddaleni raiony SRSR. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, 18, 338–349. [in Ukrainian].
3. Bilas, I. [1994]. *Represyivno-karalna systema v Ukraini: 1917–1953: Suspilno-politychny ta istoriko-pravovy analiz*, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kohut, A. [2020]. Operatsiia «Zakhid» u konteksti radianskykh deportatsii iz Zakhidnoy Ukrainy 1940–1950-ti rr. *Vyrvane korinnia: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*, 51–68. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Musiienko, I. [2010]. Deportatsii naseleniia z terytorii Pivnichnoi Bukovyny ta Khotynshchyny v 1941–1951 rr. *Ukrainskyi almanakh*, 187–201. [in Ukrainian].
6. Nadolskyi, Yo. [2008]. *Deportatsiina polityka stalinskoho totalitarnoho rezhymu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1939–1953 rr.)*. Luts'k. [in Ukrainian].
7. Patryliak, I. [2012]. *“Vstan i borys! Slukhai i vir...” : ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh (1939–1960 rr.)*. Lviv: Chasopys. [in Ukrainian].
8. Slyvka, Yu. [Ed.]. [1998]. *Deportatsii: Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 1930-kh – pochatku 50-kh rr.: Dokumenty. Materialy. Spohady*, 2. Lviv: Misioner. [in Ukrainian].

⁵⁵ Про дефініції депортаційних кампаній та операцій див.: Когут А. Операція «Захід» у контексті радянських депортацій... – С.51–68.

9. Soroka, Yu. (2007). Nasylnytske vyseleattia naseleattia zakhidnoukrainskykh zemel u 1940–1950-kh rokakh. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka: Istoriiia*, 91–93, 122–126. [in Ukrainian].
10. Vronska, T. (2013). *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnyi praktytsi radianskoï vlyady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
11. Yakovlev, A. (Ed.). (2005). *Stalinskie deportatsii: 1928–1953*. Moskva. [in Russian].
12. Yampolskij, V. (Ed.). (1995). *Organy gosudarstvennoï bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoï vojne: sbornik dokumentov*, 1. Moskva. [in Russian].

Andrii Kohut

Director,

Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), andriy@kohut.in.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5524-3171>

Precursors of Operation "West": Deportations in 1944–1946

Abstract. The resumption of deportation practices by the Soviet special services in Western Ukraine began in late March 1944, almost immediately after the front line had penetrated the territories where the UIA operated and the OUN had an extensive network. Over the course of three years, 14 729 families (36 609 people), whose members were in underground, had anti-Soviet views, or had already been arrested, were forcibly evicted. **The purpose of the article** is to analyze the features, dynamics and main goals of the deportation practices of the Soviet special services during 1944–1946. **The research tasks** are focused on the analysis of the newly discovered normative acts of the state security agencies, which regulated the conduct of deportations of the population of Western Ukraine, and also comparison of this documents with the statistical data of the results of chekist-military measures. **The research methodology** is based on a general historical comparative approach involving elements of historical and legal analysis. **The scientific novelty** lies in the introduction into scientific circulation of the newly-discovered normative acts of the state security agencies of both the All-Union and Republican levels, which were issued for the resumption and continuation deportation of the local population in Western Ukraine. The article also provides a detailed analysis of the peculiarities of repression against the local population through deportation of relatives of participants of the Ukrainian anti-Soviet resistance movement. A comparative analysis of 29 orders, directives and other instructions of the chekist's headquarters with the consequences of their implementation shows the importance of using the forced eviction method as one of the methods of counterinsurgency. **Conclusions.** The resumption of control of the Soviet Union over the territory of Western Ukraine also meant the resumption of deportation practices for the local population. The three-year forced eviction campaign in 1944–1946 was one of the elements of the fight against the Ukrainian liberation movement. Despite a number of disadvantage, the effectiveness and efficiency of deportation was recognized by the leadership of the Communist Party and Soviet state security agencies as an effective way of counterinsurgency, and became one of the prerequisites for the massive deportation Operation "West" ("Zapad") in October 1947.

Keywords. deportations, Western Ukraine, counterinsurgency, OUN, UIA (UPA), state security agencies, Operation "West" ("Zapad").